

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш 08.22.646

Кол жазма укугунда
УДК: 338.26(575.2)(043.3)

Келдибеков Талант Кочконбекович

**Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоодо
уюштуруучулук - экономикалык механизмдерди жөнгө салуу**

08.00.05 – тармактык экономика

Экономика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2023

М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин колдонмо экономика жана менеджмент кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи:

Атышов Көбөгөн

экономика илимдеринин доктору, профессор,
М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин колдонмо экономика жана менеджмент кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттери:

Абдиев Мурат Журатович

экономика илимдеринин доктору, М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин экономика жана башкаруу факультетинин бухгалтердик эсеп жана аудит кафедрасынын доценти

Алимбеков Кеңешбек Алайчиевич

экономика илимдеринин кандидаты,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин менеджмент кафедрасынын доценти

Жетектөөчү уюм:

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин экономика кафедрасы, дареги: 720033, Бишкек ш., Жибек Жолу проспектиси 394

Диссертациялык ишти коргоо 2024 жылдын 26-январында саат 13.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду <https://vc1.vak.kg/b/102-mse-zzg-o48>

Диссертация менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин китепканаларынан, ошондой эле https://vak.kg/d_10_22_646/keldibekov-talant-kochkonbekovich/ сайтынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек ш., көч. Тоголок Молдо, 58 жана Бишкек ш., Чынгыз Айтматов пр., 66
Автореферат 2023 жылдын 26-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Кыргызстандын айыл чарбасындагы социалдык-экономикалык кайра куруулар оң тенденциялар менен да, терс кесепеттер менен да коштолууда. Бул кайра түзүүлөр айыл чарба секторунун рыноктук мамилелерге өтүүсү менен байланышкан объективдүү процесстерге таянат. Менчиктин жана чарба жүргүзүүнүн ар түрдүү формаларына негизделген айыл чарбасынын жаңы рыноктук структурасы түзүлдү.

Айыл чарба тармагынын экономикасынын эки деңгээлдүү банк системасын жана адистештирилген финансылык фонддорду киргизүү, менчиктин ар кандай формасындагы чарба жүргүзүүчү субъектилердин пайда болушу менен коштолгон рыноктук кайра куруулар жолуна чыгышы анын дүйнөлүк тенденциялар багытында өнүгүшүн алдын ала аныктайт.

Ошол эле учурда агрардык секторду өнүктүрүүгө экономикалык түрткү жетишсиз, ал эми рыноктук мамилелерге өтүүнүн кесепеттери өндүрүштүн төмөн деңгээли, айыл чарба продукциясына баанын өсүшү, жердин жана малдын түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшү, айыл чарба өндүрүшүнүн сапатынын начарлашы, айдоо аянттарынын абалы, өндүрүштүн материалдык-техникалык базасынын артта калгандыгы, өндүрүш чыгымдарынын өсүшүнүн эсебинен айыл чарба ишканаларынын зыян тартышы болуп саналат. Социалдык кесепеттер болуп айыл тургундарынын жашоо деңгээлинин жана сапатынын төмөндүгү эсептелет.

Ар бир өлкөнүн негизги максаттарынын бири - бир эле учурда калктын киреше деңгээлин жогорулатуу менен экономикалык өсүшкө жетишүү. Бул максатка жетүү үчүн айыл чарба сектору маанилүү роль ойнойт, мында азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана тамактанууну жакшыртуу маселелерин чечүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Заманбап технологияларды колдонуу менен айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү реалдуу иш болуп калууга тийиш.

Кыргыз Республикасында айыл чарба өндүрүшү эл чарбасында негизги орунду ээлейт, ал өсүмдүк өстүрүүчүлүктү, мал чарбачылыгын; тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын камтыйт. Экономиканын бул тармагына токой чарбасы жана балык уулоо да кирет.

Климаттык шартка байланыштуу биздин республика айыл чарбасынын тобокелдүү аймагында жайгашкандыгын айта кетүү керек. Ошол эле учурда республиканын көпчүлүк бөлүгү айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу шарттары бар аймактарда жайгашкан. Кыргыз Республикасы олуттуу суу ресурстарына ээ жана айыл чарба жерлеринин, токой чарбаларынын жана суу ресурстарынын жалпы үлүшү республиканын жалпы жер аянтынын орточо 50%ын ээлейт.

Акыркы жылдары климаттык өзгөрүүлөр жүрүп, айыл чарба өндүрүшүнүн туруксуздугуна таасирин тийгизүүдө. Климаттын өзгөрүшүндө төмөнкүдөй кубулуштар: кургакчылык, сел, жер кыртышынын бузулушу байкалат. Температуранын кескин өзгөрүшү жана башка терс табигый-климаттык шарттар айыл чарба өндүрүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизип, азык-түлүк коопсуздугуна коркунуч келтирет.

Экономикалык адабияттарда жана саясий ишмерлердин, практиктердин көп сандаган сүйлөгөн сөздөрүндө өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү үчүн азык-түлүк жыргалчылыгына жетишүү проблемасынын мааниси баса белгиленет.

Рыноктук мамилелердин шарттарында «элдин жыргалчылыгынын өсүшү жөнүндө дайыма камкордук көрүүгө негизделген экономика өнүгө алат». Ошол эле учурда «азык-түлүк коопсуздугу» деген түшүнүк бардык өлкөлөр жана элдер үчүн бирдиктүү чечмеленүүгө тийиш эмес экенин эстен чыгарбоо керек. Биздин оюбузча, ар бир өлкөнүн “азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыз кылуу” механизминин өзүнүн өзгөчөлүктөрү жана ага жетүү жолдору бар. Демек, ар бир өлкө, анын ичинде Кыргызстан да өзүнүн өзгөчөлүктөрүн, каада-салттарын, жашоо мүнөзүн жана калктын психологиясын эске алуу менен “азык-түлүк коопсуздугу базасын” түзөт.

Азыркы учурда республикада да, аймактарда да насыялоо системасы динамикалуу өнүгүп жатат, бирок айыл чарбасында насыя берүү процесси кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү жана иштин сапаты боюнча артта калууда.

Айыл чарба өндүрүшүн ийгиликтүү рыноктук реформалоо үчүн ишенимдүү насыялоо системасын түзүү, салыштырмалуу оор экономикалык шарттарда иштеген жана продукцияны жараткан айылдык товар өндүрүүчүлөргө финансылык колдоо көрсөтүү зарыл.

Чарбалардын натыйжалуу ишкердик ишмердүүлүгү, өндүрүштүн жана кайра иштетүүнүн өндүрүштүк потенциалын жаңыртуу, аларды рыноктук экономикага ыңгайлаштыруу экономиканын агрардык секторунун тармактык жана региондук түзүмүнө тийиштүү колдоо көрсөтмөйүнчө жана өркүндөтмөйүнчө мүмкүн эмес.

Экономиканын агрардык секторун системалуу финансылык-насыялык жөнгө салууну өнүктүрүү боюнча теориялык түшүнүү жана стратегиялык чечимдерди кабыл алуу проблемасы чечилбеген бойдон калууда, бул изилдөөнүн темасын, анын максатын жана милдеттерин тандоону аныктаган.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), ири илимий долбоорлор жана илимий мекемелер менен байланышы. Диссертациянын изилдөө темасы 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2021-2025-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы, 2021-2030-жылдарга Кыргыз Республикасынын аймактык саясатынын концепциясы, 2035-жылга чейин Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүүнүн инновациялык модернизациясынын концепциясы, ошондой эле башка илимий долбоорлор жана мамлекеттик программалар менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Теориялык- методологиялык базаны жана практикалык материалдарды иштеп чыгууну системалуу изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын айыл чарба секторунда насыя берүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизм өркүндөтүүгө багытталган практикалык сунуштарды иштеп чыгуу .

Аныкталган максат төмөнкү негизги милдеттерди ишке ашырууга багытталган илимий изилдөөнүн жана комплекстүү мамиленин шартында чечилет:

1. айыл чарбасында насыя берүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмине теориялык жана методологиялык мамилелерди изилдөө;
2. айыл чарба тармагын насыялоо боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны үйрөнүү, айыл чарба насыясынын өзгөчөлүгүн аныктоо;
3. атаандаштык чөйрөсүндө агрардык сектордун абалына жана өнүгүү тенденцияларына комплекстүү талдоо жүргүзүү;
4. ички рынокто жана ЕАЭБ алкагында интеграциялык процесстерди чыңдоо контекстинде айыл чарба секторун насыялоо динамикасын жана багыттарын кароо жана талдоо;
5. экономикалык жана математикалык методдорду колдонуу аркылуу айыл чарбасынын болжолдуу өнүгүүсүнө насыялардын таасирин баалоо;
6. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоо механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жанылыгы. Изилдөөнүн алкагында илимий жаңылыкты аныктаган төмөнкү илимий натыйжаларга жетишилди:

- айыл чарбасында насыялоо механизмдин теориялык жана методологиялык негиздери жалпыланды жана системалаштырылды;
- Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоонун уюштуруу механизмдин калыптандырууда, шайкеш келтирүүдө жана өркүндөтүүдө дүйнөлүк практиканы пайдалануу негизделди;
- атаандаштык артыкчылыкка жетүү үчүн Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү тенденциялары аныкталды;
- эл аралык интеграциялык процесстердин активдешүүсүнүн шартында, атап айтканда ЕАЭБ алкагында айыл чарбасын өнүктүрүүнүн келечектүү багыттарында айыл чарба секторун насыялоонун эң маанилүү ролу аныкталды;
- агрардык сектордо насыялоо саясатын ишке ашыруунун кийинки деңгээлин жана анын инвестициялык ресурстарга, ошондой эле финансылык-кредиттик салымдарга муктаждыгын аныктоо үчүн насыялардын айыл чарбасын өнүктүрүүгө тийгизген таасиринин болжолу экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен эсептелди жана сунушталды;
- Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун иштелип чыккан модели түрүндө жана ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен камсыздоо, айыл чарба секторунун экспорттук потенциалын жогорулатуу үчүн кластерлерди түзүү модели түрүндө насыя берүүнүн уюштуруучулук механизмдин өркүндөтүү жана оптималдаштыруу боюнча практикалык сунуштар негизделди жана сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык колдонулушу «Айыл Банк» ААКтын 2023-жылдын 24-майындагы актылары менен тастыкталган.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси мында: иште баяндалган теориялык жоболор жана насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык

механизмин өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун, анын экономикалык, социалдык жана экологиялык аспектилерин андан ары реформалоону, ошондой эле туруктуу өнүктүрүүнү сектордук башкарууну ишке ашырууну камсыз кылууга өбөлгө түзөт.

Теориялык-методологиялык изилдөөлөр, алынган корутундулар, ошондой эле диссертациянын илимий натыйжалары «Айыл чарба экономикасы», «Инвестициялар жана инновациялар», «Логистика», «Тармактар экономикасы» ж.б. предметтерди окутууда, магистранттык, аспиранттык, докторанттык диссертацияларда жана окуу-методикалык басылмаларды даярдоодо колдонулушу ыктымал. Ошондой эле диссертациялык иште берилген практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын кызыкдар мамлекеттик органдары тарабынан айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча тиешелүү документтерди жана программаларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси диссертацияда алынган илимий натыйжалар жана алардын негизинде иштелип чыккан теориялык жана практикалык сунуштар диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мазмунун жана маанисин толуктап, айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылганында турат. Жалпысынан айыл чарба тармагында рыноктун талаптарына жооп берген, анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу оптималдуу насыялоо системасы түзүлөт, эл аралык стандарттарга ылайык азык-түлүк коопсуздугуна жетишүү, айыл чарба продукциясын чет мамлекеттерге экспорттоо жана калкты жумуш орундары менен камсыз кылуу үчүн шарттар камсыздалат.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

- ата мекендик айыл чарбасын насыялоону өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын теориялык жоболорун жана практикалык негиздерин жалпылоо, системалаштыруу жана дүйнөлүк практиканы колдонуу агрардык секторду насыялоонун уюштуруу механизмин өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштарды берүүгө мүмкүндүк берди;
- айыл чарбасын өнүктүрүүгө артыкчылык берилген экономикалык саясатты ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге катышуусу менен шартталган агрардык секторду өнүктүрүүгө тартылган насыялык ресурстарды пайдалануунун багыттары көрсөтүлдү;
- 2025-жылга чейин насыялоо көлөмүнүн көбөйүшүнүн жана пайыздык чендердин төмөндөшүнүн таасири астында айыл чарба ишинин оң натыйжаларын чагылдырган жакынкы келечекке болжол сунушталды;
- Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун иштелип чыккан модели түрүндө жана ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен камсыз кылуу жана агрардык сектордун экспорттук потенциалын жогорулатуу үчүн кластерлерди түзүү модели түрүндө насыялоонун уюштуруучулук механизмин өркүндөтүү жана оптималдаштыруу боюнча практикалык сунуштар берилди.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан алынган илимий натыйжаларды системалаштыруунун негизинде Кыргыз Республикасынын айыл

чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуу моделдери жана ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен камсыздоо жана агрардык сектордун экспорттук потенциалын жогорулатуу үчүн кластерлерди түзүү моделдери иштелип чыкты жана сунуш кылынды. 2025-жылга чейин насыялоо көлөмүнүн жана пайыздык чендердин таасири астында айыл чарба ишинин болжолдуу жыйынтыктарын чагылдырган жакынкы келечекке болжол иштелип чыкты.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары Кыргыз Республикасында, Россия Федерациясында өткөрүлгөн эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле практикалык семинарларда жана форумдарда баяндалган.

Жарыяланган материалдар диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын толугу менен чагылдырат.

Диссертациянын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору тандалган тема боюнча Кыргыз Республикасынын, КМШ жана чет өлкөлүк басылмаларда жарыяланган 10 илимий макалада чагылдырылган. Анын ичинен 3 макала КР УАК тарабынан сунушталган жана илимий цитирлөө базасына киргизилген басылмаларда, 7 макала – чет элдик басылмаларда жарыяланган. Басылмалардын жалпы саны 129 упай.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, 3 бөлүмдөн, корутундулардан жана практикалык сунуштардан, 167 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 180 бет, анын ичинде 27 таблица, 19 сүрөттү камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, иштин илимий жаңылыгы жана диссертациялык иштин илимий натыйжалары, практикалык мааниси жана коргоого сунушталган негизги жоболор аныкталат.

«Экономиканын агрардык секторун насыялоонун илимий-теориялык негиздери» деп аталган биринчи главада агрардык секторду насыялоонун теориялык негиздери, насыя берүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмине методологиялык мамилелер жана айыл чарба тармагын насыялоонун уюштуруучулук-чарбалык механизминин эл аралык тажрыйбасы каралган.

Агрардык сектордо насыялоонун ар кандай категорияларынын жана функцияларынын экономикалык мазмунун ачып берүү жана агрардык сектордо насыялоонун концептуалдык негиздерин изилдөө боюнча диссертациялык иште коюлган маселелерди чечүү үчүн бул түшүнүктөрдү карап чыгуу зарыл.

Экономиканын агрардык сектору рынок шарттарында өзгөчө орунду ээлейт, бул тармак аралык атаандаштыкка толук жана бирдей катышууга мүмкүндүк бербейт. Табигый факторлорго көз каранды болгон жана өндүрүштүн

сезондук мүнөзүнө ээ болгон аз кирешелүү айыл чарбасы, адатта, өнөр жайга салыштырмалуу технологиялык жактан артта калган тармак болуп саналат. Ага жумшалган капитал азыраак киреше алып келет. Айыл чарба өндүрүшүнүн деңгээли өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугунун абалына түздөн-түз таасирин тийгизет. Өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүү жагынан бир топ артта калган айыл чарбасы салыштырмалуу статикалык тармак болуп саналат, өзгөргөн экономикалык жана технологиялык шарттарга ыңгайлашуусу боюнча башкаларга караганда жайыраак.

Агрардык сектордун эффективдүү иштешин камсыз кылган негизги шарттардын бири - анда болуп жаткан процесстерди жөнгө салуу механизми болуп саналат. Жөнгө салуу механизми өзүнө рыноктук механизмди жана мамлекеттик жөнгө салуу механизмдин камтыйт.

Ал эми айыл чарба сектору рынок экономикасынын шартында туруксуздуктун ар кандай факторлорунун терс кесепеттерине көбүрөөк туштугат, бул жагдай бул тармакты мамлекеттик жөнгө салууну шарттайт.

Айыл чарба рынокторун жөнгө салуу чийки затты жана кайра иштетүү продуктуларын өндүрүүнүн өсүшүн стимулдаштырууга, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүгө жана товар өндүрүүчүлөр үчүн кеңейтилген кайра өндүрүүнү жүргүзүүдө рентабелдүүлүктү камсыз кылууга, калктын тамак-аш азыктарын керектөөсүн медициналык стандарттардын деңгээлинде сактоого, социалдык жактан алгылыктуу баалар боюнча, атаандаштыкты өнүктүрүү жана монополияны чектөөгө, баалардын кескин өзгөрүшүн жоюуга, продукциянын сапатын көзөмөлдөөгө, ички рынокту тышкы рыноктун талкалануусунан коргоо максатында импортту уюштурууга жана экспортту жөнгө салууга, илимий-техникалык прогрессти кеңири жайылтуу үчүн шарттарды түзүүгө, рыноктук инфраструктураны, айыл чарба кооперациясын жана интеграциясын өнүктүрүүгө, айылдын социалдык өнүгүшүн тездетүүгө багытталышы керек.

“Экономиканын агрардык секторун насыялоонун өнүгүү деңгээли” деген экинчи главада агрардык секторду өнүктүрүүнүн абалы жана тенденциялары, агрардык сектордо насыялоонун ролу, учурдагы практика мамлекеттик жөнгө салуу жана аймактык өлкөнүн экономикасынын агрардык секторун насыялоонун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле ички рынокто жана ЕАЭБ алкагында интеграциялык процесстерди күчөтүү контекстинде насыялоонун багыттары ийизилденди, көйгөйлөр аныкталды.

Изилдөөнүн объектиси болуп агрардык секторду насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин жөнгө салуу, анын абалы, механизмдерин өнүктүрүү жана өркүндөтүү этаптары саналат.

Изилдөөнүн предмети Кыргыз Республикасынын айыл чарба тармагын насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин аныктоо болуп саналат.

Изилдөө методдору. Диссертациялык иште системалаштыруу, жалпылоо, статистикалык, эконометрикалык салыштырма, сандык, математикалык жана экономикалык моделдөө сыяктуу жалпы илимий изилдөөнүн дээрлик бардык методдору колдонулуп, изилдөөнүн теориялык жана методологиялык

негиздерин жалпылоого жана системалаштырууга мүмкүнчүлүк түздү.

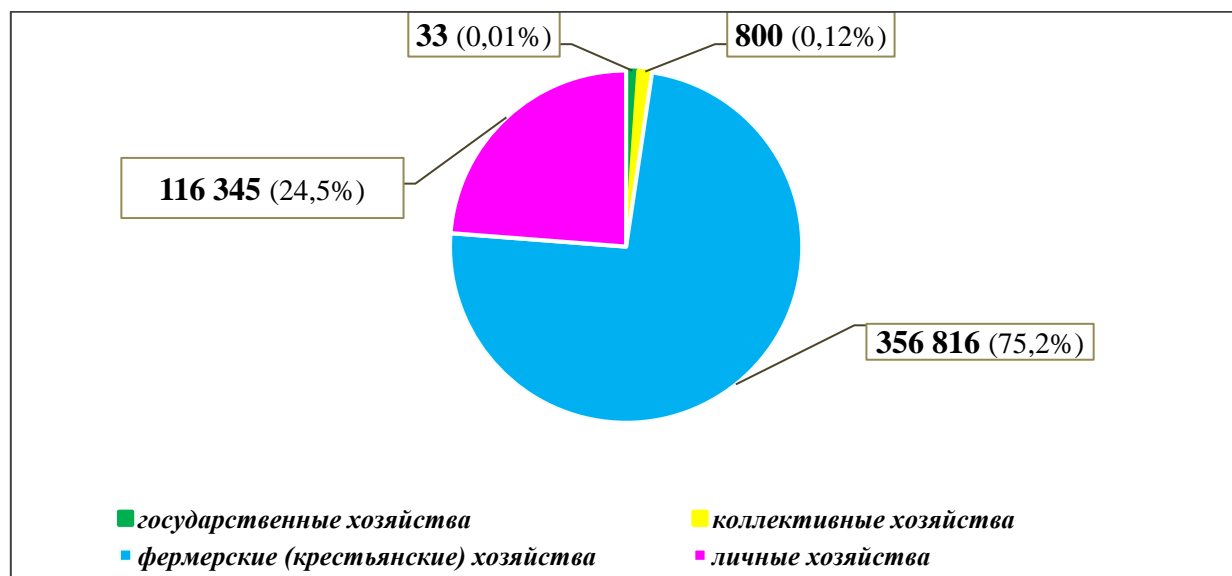
Кыргызстандын аймагы салыштырмалуу артыкчылыктарды камсыз кылган географиялык жана климаттык шарты ар түрдүү болгон аймактарга бөлүнгөн. Маселен, Чүй өрөөнүндө айыл чарба азыктарынын ичинен кант кызылчасы басымдуулук кылат; Ысык-Көл облусу алма жана алмурут менен белгилүү; Баткен облусунда дыйкандар өрүк (кургатылган) өстүрүшөт; Ош жана Жалал-Абад облустары пахтанын жана жаңгактын эң ири өндүрүүчүлөрү, Нарын облусу мал чарбачылыгы менен белгилүү; ал эми Талас облусу төө буурчакты жана сояны эң ири экспорттоочу болуп саналат. Экономикалык контекстте Кыргыз Республикасы органикалык айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн бардык талаптарын канааттандыра алат.

Кыргыз дыйкандары өндүргөн айыл чарба продукциясынын басымдуу бөлүгү, мисалы алма, коон, пахта, күрүч, картошка, бал жана башка мөмө-жемиштер негизинен коңшу өлкөлөргө, ошондой эле өнүккөн өлкөлөргө экспорттолот.

Кыргыз Республикасында агрардык сектордун негизги чарба жүргүзүүчү субъекти болуп дыйкан (фермердик) чарбалар саналат, бул дыйканчылыктын чакан дыйкан чарбаларынын жана товардык формаларынын басымдуу өнүгүшү менен чакан жерге ээлик кылуу системасынын массалык түрдө өнүгүшүнө байланыштуу.

Кыргыз Республикасында рынок экономикасына өтүүдө ийгиликсиз жүргүзүлгөн агрардык жана жер реформасынын натыйжасында жаңыдан түзүлгөн дыйкан чарбалары көбөйүп, ири мамлекеттик жана колхоздук чарбалардын саны жана жер аянттары кескин кыскарган (2.1 - сүрөт).

Совхоздорго, колхоздорго жана акционердик чарбаларга салыштырганда чакан дыйкан чарбалардын саны 356 816 түзгөн же 75,2 процентке барабар болуп, айыл чарба өндүрүшүндө негизги үлүштү ээлеген.

2.1 - сүрөт. Кыргыз Республикасынын 2022 - ж. айыл чарба субъектилерин.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан эсептелген [Электрондук ресурс]. - Кыргызстан сандар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. - Баш.экрандан

Чакан дыйкан чарбалардын санынын көбөйүү тенденциясы алардын монополиялык абалынын чыңдалуусу менен коштолуп, алардын жер тартыштыгынын жана майда товардуулугунун андан ары курчушуна алып келет. Эгерде 2010-жылы тармакта бир чарбалык субъектиге орточо эсеп менен 3,8 гектар айдоо аянты туура келсе, 2022-жылы 2,7 гектар гана туура келет.

Өндүрүлгөн продукциянын ички жана тышкы рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу айыл чарбасын ийгиликтүү өнүктүрүүнүн шарттарынын бири болуп саналат. Белгилүү болгондой, заманбап рынок экономикасында чарба жүргүзүүчү субъектилерди финансылык ресурстар менен камсыз кылууда банктар борбордук орунду ээлейт. Коммерциялык банктар өнөр жай менен сооданын, айыл чарбанын жана калктын ортосундагы байланыштарда ортомчулук кылышат, башкача айтканда, алар Кыргыз Республикасынын экономикасынын бардык тармактарынын ортосундагы маанилүү финансылык ортомчулар болуп саналат. Банк операцияларынын арасында насыялоо маанилүү орунду ээлейт. Ушундай жагдайлардан улам мамлекет анын туруктуу өнүгүүсүнө олуттуу көңүл буруп, эркин акча ресурстарын, анын ичинде банк насыяларын пайдалануу зарыл.

Айыл чарбасы Кыргыз Республикасынын экономикасынын артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналат, ИДПнын 10,9%га жакынын түзөт жана эмгекке жарамдуу калктын 11,5%дан ашыгын иш менен камсыз кылат.

Биз айыл чарба өндүрүшүнө олуттуу көңүл буруп, коммерциялык банктар тарабынан банк насыяларын экономиканын тармактарынын контекстинде талдайбыз.

2.1 - таблицадагы 2018-2022-жылдарга маалыматтарды талдоо улуттук жана чет өлкөлүк валютада экономиканы өнүктүрүүгө багытталган насыялар 127 882,1 млн. сомдон 204 031,3 млн. сомго чейин же 59,5%га өсүү тенденциясын көрсөтөт. Башкача айтканда, коммерциялык банктардын насыялык куржунунун көлөмү 76 149,3 миллион сомго көбөйгөн. Белгилей кетсек, насыялар боюнча орточо пайыздык чен жылдык 14,1-16,8%ды түзгөн. 2018-жылы айыл чарба насыялары 23 670,4 миллион сомду түзүп, 2022-жылы 37 067,3 миллион сомго көбөйгөн. Беш жылдын ичинде айыл чарбасына берилген насыялар абсолюттук мааниде 13396,8 миллион сомго көбөйүп, 56,6%ды түздү.

2.1 - таблица. Коммерциялык банктар тарабынан экономиканын тармактары боюнча улуттук валютада берилген насыялар (млн. сом)

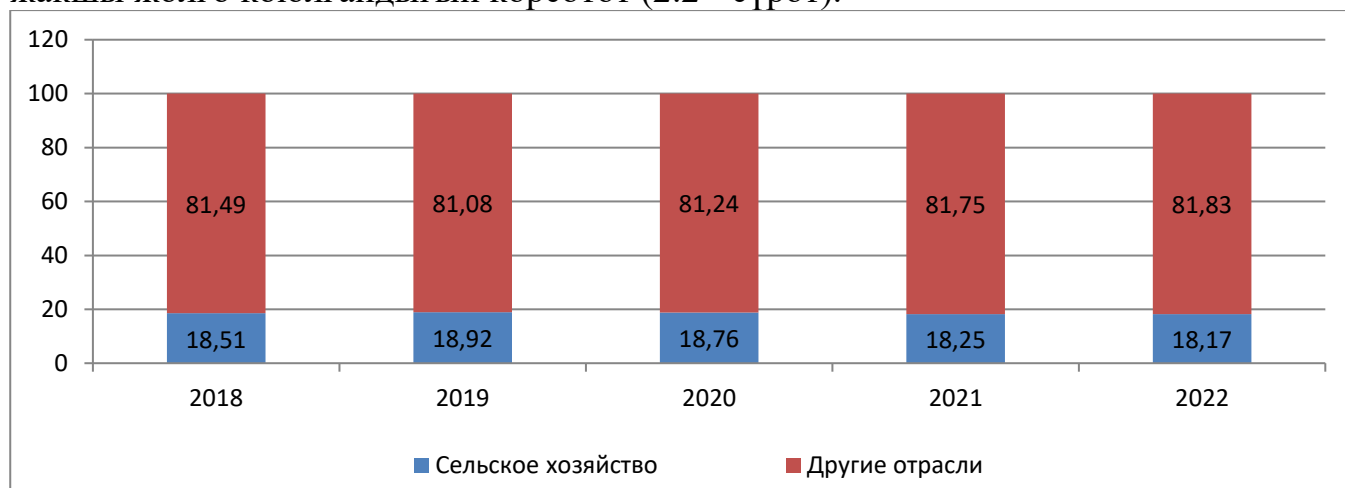
Аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	2022-ж. 2018-ж. карата өсүш%	2022-ж. 2018-ж. карата четтөө
Бардыгы	127 882,1	146 438,6	162 550,2	181 783,3	204 031,3	159,5	76 149,3
анын ичинде:							
Өнөр жай	11 507,4	11 617,7	14 055,2	13 821,2	13 664,1	118,7	2 156,7
Айыл чарба	23 670,4	27 700,5	30 488,3	33 177,9	37 067,3	156,6	13 396,8
Транспорт	2 379,9	2 989,4	3 580,3	3 892,4	4 976,9	209,1	2 596,9
Байланыш	132,3	261,9	255,9	369,2	157,5	119,1	25,2

Соода	34 914,2	37 229,3	41 744,2	51 273,9	56 193,0	160,9	21 278,8
Түшүм жыйноо жана кайра иштетүү	1 295,2	1 936,9	1 930,4	2 322,0	2 196,0	169,6	900,9
Курулуш	11 301,2	13 050,7	13 737,3	13 523,9	12 921,3	114,3	1 620,1
Ипотека	12 283,1	15 304,1	17 262,8	19 936,1	24 354,0	198,3	12 070,9
Керектөө насыялары	13 736,1	17 234,4	17 373,5	22 205,6	33 070,3	240,8	19 334,3
Социалдык кызматтар	5 105,6	5 101,1	6 378,0	6 706,7	6 012,4	117,8	906,8
Башкалар	11 556,6	14 012,4	15 744,4	14 554,1	13 418,5	116,1	1 861,9

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]. - Улуттук банктын жылдык отчету. - Кируу режими: <https://www.nbkr.kg>. - Баш.экрандан

Айыл чарба өндүрүшү даярдоо жана кайра иштетүү сектору менен байланышкан, ал өстүрүлгөн продукцияны сактоо шарттарын уюштурат. Айыл чарба өндүрүүчүлөрү өндүрүлгөн продукциянын узак мөөнөттүү жана сапаттуу сакталышына кызыкдар жана бул максаттар үчүн насыялык каражаттарды алууга кайрылышат. Акыркы жылдары даярдоого жана кайра иштетүүгө насыялар да көбөйүү тенденциясына ээ жана 2018-жылы 1 295,2 миллион сомду түзсө, 2022-жылы 2 196,0 миллион сомду түзгөн же 900,9 миллион сомго көбөйгөн. Даярдоо жана кайра иштетүү тармагына тартылган каражаттарды инвестициялоону көбөйтүүнүн мындай тенденциясы өлкөнүн агрардык секторун чыңдоочу, калкты айыл чарба продукциялары менен узак мөөнөткө камсыз кылуучу оң көрүнүш болуп саналат.

Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгил ичинде экономиканын агрардык секторуна берилген насыялардын акырындык менен көбөйүшү коммерциялык банктар тарабынан карыз алуучулардын бул категориясын насыялоо процесси жакшы жолго коюлгандыгын көрсөтөт (2.2 - сүрөт).

2.2 - сүрөт. 2018 - 2022-жылдарга коммерциялык банктар тарабынан берилген айыл чарба насыяларынын үлүшү (%).

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]. - Улуттук банктын жылдык отчету. - Кируу режими: <https://www.nbkr.kg>. - Баш.экрандан.

Акыркы беш жылда Кыргыз Республикасынын банк тутумундагы айыл чарба насыяларынын үлүшү 18,51-18,17%% түздү. 2022-жылы айыл чарба насыяларынын үлүшүнүн 18,17%га чейин төмөндөшүнө карабастан, банк секторунун насыя куржунунда насыянын бул түрү туруктуу бойдон калууда, бул жагдай карыздык булактардын бул түрүнө туруктуу суроо-талапты көрсөтүп турат. Насыялык классификацияда айыл чарба насыялары дээрлик бештен бирин ээлейт.

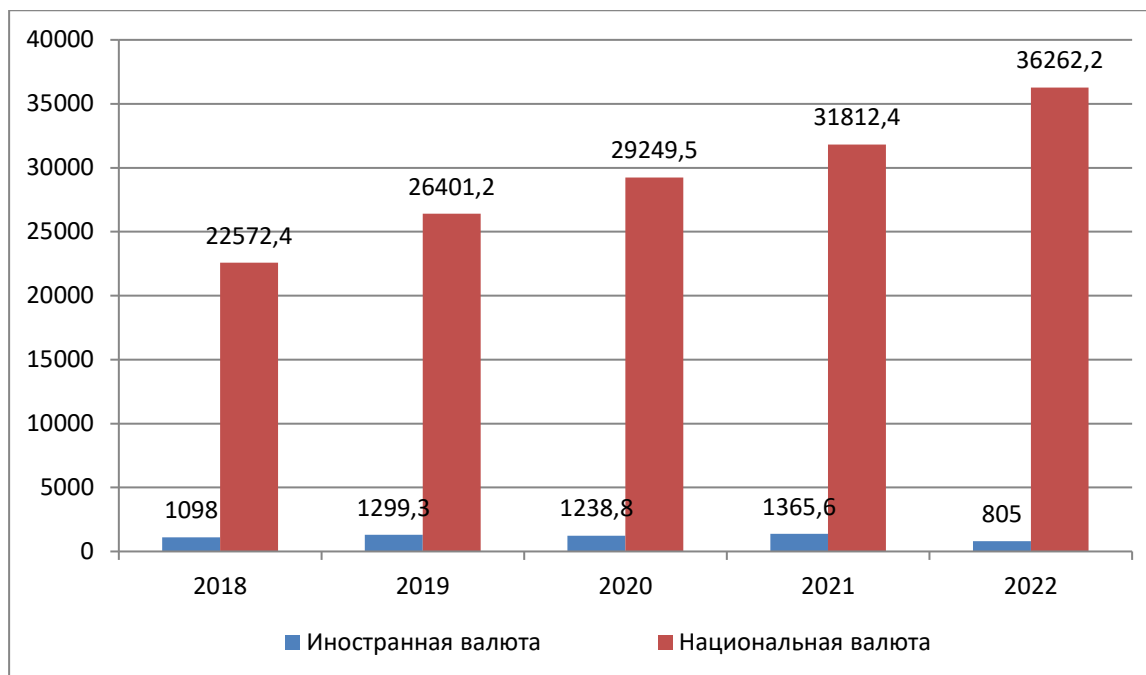
Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгил ичинде валюта рыногунда улуттук валютанын АКШ долларынын курсуна болгон катышында олку-солкулуктар байкалган. Бул жагдай биздин республикада валюталык тобокелдиктин пайда болушуна шарт түздү. Валюталык тобокелдик айыл чарба өндүрүүчүлөрүндө мөөнөтү өтүп кеткен карыздын пайда болушун жаратат. Ошондуктан айыл чарба тармагындагы карапайым өндүрүшчүлөр тарабынан өзгөчө валютада алган насыяны кайтарууда көйгөй жаралууда. Валюталык насыялардын көлөмүнүн азайышына АКШ долларынын улуттук валютага карата курсунун өсүшү кандайдыр бир деңгээлде таасирин тийгизди.

Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгил ичинде чет өлкө валютасындагы айыл чарба насыяларынын үлүшү 2,69-1,68% чегинде болгон (2.3 - сүрөт). Жалпысынан 2018-2022-жылдары валюта рыногундагы кырдаал кескин өзгөрүп, бул өз кезегинде чет өлкө валютасында насыя алган карыз алуучулар үчүн жагымсыз шарттарды түзгөн. Айыл чарба өндүрүшүнүн климаттык шарттардан көз карандылыгын эске алуу менен банктар айыл чарба тармагына берилүүчү насыяларды дыкаттык менен карап, ошол эле учурда улуттук валютадагы насыяларга көңүл бурууну күчөтүүдө.

2.3 - сүрөт. 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын коммерциялык банктары тарабынан чет өлкө валютасында берилген айыл чарба насыяларынын үлүшү (млн. сом менен).

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]. - Улуттук банктын жылдык отчету. -Кирүү режими: <https://www.nbkr.kg>. - Баш. экрандан.

2.4 - сүрөт. Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун валюта менен насыялоонун динамикасы (млн. сом).

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]/Улуттук банктын жылдык отчету. - Кирүү режими: <https://www.nbkr.kg>. – Баш. экрандан.

Эгерде 2018-жылы айыл чарба насыялары сом эквивалентинде 22 572,4 млн. сомго барабар болсо, 2022-жылы 36 262,2 млн сомго көбөйүп, доллар эквивалентинде насыялар 1 098,0 млн сомдон 805,0 млн сомго азайган (2.4-сүрөт). Чет өлкө валютасындагы насыялар боюнча алынган милдеттенмелерди аткаруу үчүн валюта рыногунда туруктуу кырдаал керек.

Коммерциялык банктардын Кыргыз Республикасынын региондорунун контекстинде экономиканын секторлору боюнча, атап айтканда, айыл чарбасына, айыл чарба продукциясын даярдоого жана кайра иштетүүгө багытталган насыяларын эске алганда, оң динамикаларды байкоого болот. Аймактык деңгээлдеги айыл чарба насыялары боюнча маалыматтарды талдоо Кыргыз Республикасынын бардык аймактарында алардын оң өсүш динамикасын көрсөтүп турат. 2018-2022-жылдарга айыл чарба насыялары Ош облусунда 4 221,5 млн сомдон 7 922,0 млн сомго, Жалал-Абад облусунда 5 066,0 млн сомдон 8 117,3 млн сомго, Чүй облусунда 4 023,3 млн сомдон 5 612,3 млн.сомго өскөн. (2.2 - таблицанын маалыматтары).

2.2 - таблица. Коммерциялык банктар тарабынан Кыргыз Республикасынын аймактары боюнча айыл чарбасына, даярдоого жана кайра иштетүүгө берилген насыялар (млн. сом)

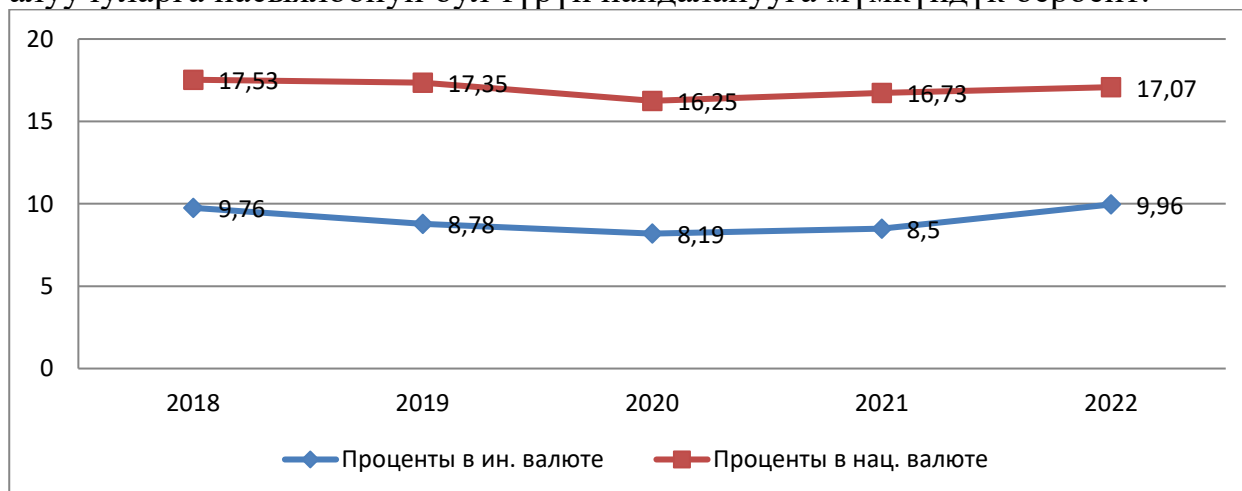
	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүш (%)	2022-ж. 2018-ж. карата четтөө
Бишкек ш.	2 811,1	3 559,0	3 709,1	4 378,7	4 099,8	145,8	1 288,7

Баткен облусу	1 558,5	1 857,3	1 935,9	2 072,2	2 328,5	149,4	770,0
Жалал-Абад облусу	5 066,0	5 006,6	5 767,3	6 133,9	8 117,3	160,2	3 051,2
Ысык-Көл облусу	3 015,2	3 042,1	3 288,5	3 567,9	4 509,1	149,5	1 493,9
Нарын облусу	2 124,9	3 587,7	3 995,7	4 238,3	3 337,7	157,1	1 212,8
Ош облусу	4 221,5	5 231,2	5 530,8	6 442,9	7 922,0	187,7	3 700,5
Талас облусу	1 963,1	2 523,5	2 915,0	3 324,6	3 289,9	167,6	1 326,8
Чүй облусу	4 023,3	4 584,5	5 093,5	5 209,1	5 612,3	139,5	1 589,0
Бардыгы	24 783,5	29 392,0	32 235,8	35 367,5	39 216,4	158,2	14 432,9

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс. - Улуттук банктын жылдык отчету. -Кирүү режими: <https://www.nbkr.kg>. – Баш. экрандан.

Абсолюттук мааниде алганда, айыл чарба насыялары Ош облусуна 3700,5 млн сомго, Жалал-Абад облусуна 3051,2 млн сомго, Чүй облусуна 1589,0 млн сомго көбөйгөн же бул аймактар боюнча өсүш тиешелүүлүгүнө жараша 87,7%, 60,2%, 39,5% түздү. Республиканын аймактарынын ичинен айыл чарба тармагына алынган насыялардын чакан өсүшү Чүй облусуна тиешелүү жана 39,5%ды түздү.

Айыл чарба секторуна насыялар боюнча пайыздык чендер бир аз четтөөлөр менен жалпысынан туруктуу динамикага ээ. 2018-жылы улуттук валютада пайыздык чендер 17,53%, 2019-жылы 17,35%, 2020-жылы 16,25%, 2021-жылы 16,73%, 2022-жылы 17,07% түзгөн (2.5-сүрөт). Ушул эле мезгилде чет өлкөлүк валютада пайыздык чендер 9,76%, 8,78%, 8,19%, 8,50%, 9,96% түздү. Белгилей кетсек, айыл чарба насыялары боюнча пайыздык чендердин төмөндөшү оң тенденция болуп саналат, бирок айыл чарба тармагында пайыздык чендер жогору бойдон калууда, бул жагдай көптөгөн карыз алуучуларга насыялоонун бул түрүн пайдаланууга мүмкүндүк бербейт.

2.5 - сүрөт. Айыл чарба насыялары боюнча пайыздык чендер.

Булак: Улуттук банктын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс]. - Улуттук банктын жылдык отчету. -Кирүү режими: <https://www.nbkr.kg>. – Баш. экрандан.

Өсүмдүк чарбасын, мал чарбачылыгын жана агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү үчүн ата мекендик айыл чарба өндүрүүчүлөрүн жеңилдетилген насыялык ресурстар менен камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан 2013-жылдан бери “Айыл чарбасын каржылоо” долбоорлорунун сериясы ишке ашырылууда, бул долбоордун алкагында айыл чарба тармагына жыл сайын 3-7 миллиард сом мамлекеттик жеңилдетилген насыялар бөлүнөт. Бул долбоорлор ишке ашырыла баштагандан бери 127 352 чарбакер субъектилерге жалпы суммасы 54 680 миллиард сомдук насыялар берилди.

Алардын бир кыйла бөлүгү мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө жумшалган, насыялоонун жалпы көлөмүндөгү үлүшү 64% түзөт, бардык насыялык каражаттардын 15% өсүмдүк өстүрүүчүлүккө жана 21% айыл чарба продукциясын кайра иштетүү тармагына багытталган, 2.3 - таблицанын маалыматтары.

2.3 - таблица. 2013-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилге «Айыл чарбасын каржылоо» долбоору боюнча бюджеттик насыялар (миллион сом)

Көрсөткүчтөр	Насыялардын суммасы	Жалпы көлөмдөгү үлүшү % менен	Карыз алууч-дын саны (даана)	Жалпы көлөмдөгү үлүшү % м-н
Бардыгы	54,680,0	100,0	127 352	100,0
Мал чарбасы	35,223,0	64,0	100 902	79.3
Өсүмдүк өстүрүү	8,605,0	15.0	23,981	18.8
Кайра иштетүү	10,852,0	21.0	2,469	1.9

Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [http:// agro.gov.kg](http://agro.gov.kg). – Баш. экрандан.

Өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу бул колдоонун деңгээлине баа берген турган болсок, мамлекеттик колдоо жетишсиз, бирок өлкөнүн бюджетинин мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келет деп айтууга болот. Коммерциялык банктар тарабынан жеңилдетилген пайыздык чен боюнча, б.а. жылдык 6-8-10% өлчөмүндө насыяларды берүү үчүн Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети Финансы министрлиги тарабынан коммерциялык банктардын чыгашаларын пайыздык чендерди субсидиялоо жолу менен жабат. «Айыл чарбасын каржылоо» долбоорлорун ишке ашыруу башталгандан бери 2013-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги тарабынан республиканын коммерциялык банктарына субсидиялардын каралган көлөмүнөн 6 525,15 млн сом иш жүзүндө которулган.

КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча, 2022-жылы лизингдик ишмердүүлүктү 17 компания жүргүзүп, 1800дөн ашык келишим түзүлсө, 2021-жылы 863 келишим түзүлгөн. Мында бардык лизингдик келишимдер финансылык лизинг шарттарында түзүлгөн. Мындай келишимдердин жалпы наркы 2022-жылы болжол менен 4 миллиард сомду түзүп, 2021-жылдын деңгээлинен 2,3 эсеге ашкан. Финансылык лизинг түзүмүндө лизинг предмети транспорт каражаттары болгон келишимдердин наркынын үлүшү 2021-жылдагы 10,9%дан 2022-жылы 17,5%га чейин өстү.

Ошол эле мезгилде жол-курулуш жабдууларына, машиналарга жана механизмдерге лизингдик келишимдердин наркынын үлүшү 7,0%га өскөн, ал эми айыл чарба техникаларына, машиналарына жана механизмдерге, тескерисинче, 7,7%га төмөндөгөн (2.4-таблицадагы маалыматтар).

Ошол эле учурда, 2022-жылы финансылык лизинг келишимдеринин эң көп суммасы (1,8 млрд сом же 44,6 %) жол-курулуш техникасын, машиналарын жана механизмдерин сатып алууга түзүлгөн келишимдерге туура келген.

2.4 -таблица. Айыл чарба техникасын, машиналарын жана механизмдерин финансылык лизингге берүү шарттары боюнча түзүлгөн келишимдер

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022	Өсүш (%)	2022 - ж. 2018-ж. карата четтөө
Лизингдик келишимдердин жалпы суммасы (млн. сом)	1 010,0	1 400,0	1 260,0	1 700,0	4 000,0	396,0	2 990,0
Финансылык лизингдик компаниялардын саны, даана	12	14	14	12	17	141,6	5
А/ч шаймандары, машиналары жана механизмдери үчүн лизинг суммасы	579,7	518,0	493,9	732,7	1 416,0	244,2	836,3
А/ч жабдууларына, машиналарына жана механизмдерине лизингдин үлүшү (%)	57,4	37,0	39,2	43,1	35,4	(-) 61,6	(-) 22

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2022-жж. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo.-> Баш.экрандан.

Дыйкандарды өз убагында жана сапаттуу механикалаштырылган кызматтар менен камсыз кылуу, ошондой эле лизингди өнүктүрүү максатында министрликтин демилгеси жана КР Өкмөтүнүн колдоосу менен 2011-жылдан бери 7 лизинг долбоору ишке ашырылып, дыйкандар үчүн айыл чарба техникасынын бардык түрлөрү жеңилдетилген шарттарда берилет.

Айыл Банк айыл чарбасын насыялоо рыногунун эң ири катышуучусу катары Кыргызстандын экономикасынын бардык чөйрөлөрүндө, биринчи кезекте айыл чарбасында лизингдик операцияларды андан ары кеңейтүү боюнча иштерди жүргүзүүдө. Айыл чарба техникасынын паркын тынымсыз жаңыртып туруу зарылдыгын эске алуу менен өсүү мүмкүнчүлүктөрү кыйла чоң потенциалга ээ.

2022-жылы «Айыл Банктын» иш жүзүндөгү лизинг куржуну 3,5 миллиард сомдон ашык сумманы түзгөн. 2011-жылы лизингдик операциялар ачылгандан бери банк 8,9 млрд сом суммасында 4 850 даана техниканы каржылады.

2011-жылдан бери техниканын түрү боюнча 2 903 трактор, 212 дан жыйноочу комбайн, 21 кайра иштетүүчү техника, 849 айыл чарба машиналары, 767 адистештирилген техника, 20 унаа берилген, анын ичинен 2022-жылы эле

633 трактор, 34 дан жыйноочу комбайн, 5 бирдик кайра иштетүүчү техника, 211 а/ч машиналары, 560 адистештирилген техника, 5 унаа берилген.

Ошентип, банк секторунан да, микрофинансылык уюмдардан да айыл чарбасын насыялоо күч алууда. Ошол эле учурда насыя алуучулардын өздөрү тарабынан насыянын бул түрүнө суроо-талап өсүүдө жана ошол эле учурда алардын төлөм тартиби жогорулоодо. Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн банктар жана микрокредиттик уюмдар чарбалык субъектилер менен бирге жакшы түшүнүшөт. Ошондуктан республикада айыл чарба секторун насыялоону уюштурууну жакшыртуу үчүн төмөнкү иштерди аткаруу: насыяларга мамлекеттик акысыз кепилдиктерди берүү; айыл чарба өндүрүшүн жаңы техника менен жабдуу, жеңилдетилген шарттарда лизингдик операцияларды өнүктүрүү зарыл.

Кыргыз Республикасы ЕАЭБге киргенден бери экономиканын агроөнөр жай тармагы жана тамак-аш өнөр жайы Москвага жана Россиянын башка аймактарына кошумча сертификаттары жок эле өз продукциясын түз жеткирип келүүдө. Мисалы, Алтай аймагына 160 тонна кыргыз сыры жеткирилген. Россиянын жеке орто жана чакан бизнесинин күчтүү агымы Кыргыз Республикасынын рыногуна, биринчи кезекте агроөнөр жай комплексине жана туризм секторуна кызыгууда. Кыргызстандын экономиканын агрардык секторун кеңири масштабда субсидиялоочу Беларусь, Казакстан, Армения жана Россия Федерациясын камтыган ЕАЭБге мүчөлүгү экономиканын агрардык секторун ЕАЭБ шарттарындагы ишмердүүлүккө ыңгайлаштыруу зарылдыгын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн кайра түзүүнү жана ал тургай келечекте аны атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияларды чыгарууга багыттоону талап кылат.

ЕАЭБге кирүүдөгү оптимисттик маанайга карабастан, учурда айыл чарба өндүрүүчүлөрүндө жүгүртүү каражаттарына болгон муктаждыктарды өздүк булактардан колдоо мүмкүн эместигинен улам, тартылган финансылык ресурстарга объективдүү муктаждык бар. Айыл чарба насыялык кооперациясынын начар өнүгүшү Кыргызстанда азыркы учурда айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн негизги кредитор катары жогорку пайыздык чендери менен коммерциялык банктар болуп калаарын аныктайт. Ал эми айыл тургундарынын төлөм жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү жана аба ырайынын шарттарына жана калктуу конуштун географиясына жараша иш-аракеттери алардын өз ара аракеттенүүсүнүн механизмин оң эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен модернизациялоону талап кылат.

Кыргыз Республикасынын ЕАЭБ өлкөлөрү жана ЕАЭБден тышкаркы өлкөлөр менен товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын динамикасы ЕАЭБ өлкөлөрүнө экспорттун салыштырмалуу туруктуу өсүшү (өсүү темпи 2018-2022-жж. 148,3% түзөт) жана ЕАЭБден тышкаркы өлкөлөргө экспорттун салыштырмалуу азайышы менен мүнөздөлөт (төмөндөө темпи акыркы беш жылда 69,9%ды түздү), ЕАЭБ өлкөлөрүнө (соңку беш жылда өсүү темпи 140,8%) жана ЕАЭБден тышкаркы өлкөлөргө (соңку беш жылда өсүү темпи 111,9%) импорттун салыштырмалуу өсүшү байкалат (2.5-таблицанын маалыматтары).

2.5- таблица. Кыргыз Республикасынын ЕАЭБ өлкөлөрү жана ЕАЭБден тышкаркы өлкөлөр менен товарлардын тышкы жана өз ара соодасынын динамикасы, (млн. АКШ доллары) *

Көрсөткүчтөр	2017	2018	2019	2020	2021	Өсүш (%)	2021-ж. 2017-ж. карата четтөө
ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн ЕАЭБге кирбеген өлкөлөргө экспорт	386 922,4	490 722,0	460 749,2	364 810,4	525 648,9	135,8	138 726,5
<i>анын ичинде:</i>							
Кыргыз Республикасы	1 222,8	1 196,2	1 344,4	1 418,7	855,7	- 69,9	-367,1
<i>Өсүү темпи, (%)</i>	109,0	97,8	112,4	105,5	60,3		
ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн ЕАЭБ өлкөлөрүнө экспорт	54711,6	60261,5	61634,0	55053,9	72 611,3	132,7	17 899,7
<i>анын ичинде:</i>							
Кыргыз Республикасы	541,5	640,6	641,7	554,5	803,2	148,3	261,7
<i>Өсүү темпи, (%)</i>	121,1	118,3	100,2	86,4	144,9		
ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн ЕАЭБге кирбеген өлкөлөрдөн импорту	247 271,3	26 311,4	275 026,7	259 817,1	318 526,8	128,8	71 255,5
<i>анын ичинде:</i>							
Кыргыз Республикасы	2 631,1	3 130,7	2 888,3	1 833,5	2 945,3	111,9	314,2
<i>Өсүү темпи, (%)</i>	110,8	119,0	92,3	63,5	155,2		
ЕАЭБ өлкөлөрүнөн ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн импорту	53 812,5	59 732,4	61 861,1	54 163,1	71 439,5	132,7	17 627,0
<i>анын ичинде:</i>							
Кыргыз Республикасы	1 863,7	2 161,3	2 100,8	1 885,4	2 624,9	140,8	761,2
<i>Өсүү темпи, (%)</i>	114,6	116,0	97,2	89,8	139,2		

*Эскертүү: Статистикалык маалыматтар ЕАЭБ ЕЭК тарабынан 21.02.2022-ж. карата берилген

*Булак: Евразия экономикалык комиссиясынын расмий сайтынын материалдары боюнча [Электрондук ресурс]. - Кирүү режими: www.euroasiancommission.org . – Башкы экрандан.

Эми Кыргызстан менен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы товар жүгүртүүнүн көлөмү канчалык өзгөргөнүн карап көрөлү, 2.6 – таблицанын маалыматы.

2.6 – таблица. 2016-2021-жылдарга Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге мүчө мамлекеттер менен соода жүгүртүүсүнүн көлөмү, млн АКШ доллары

Өлкөлөр	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Импорт						
Армения	0,86	1,85	0,65	0,59	4,77	10,9
Беларус	44,4	108,6	47,19	46,4	37,0	56,5
Казакстан	437,3	520,4	602,7	649,4	523,6	684,7
Орусия	1143, 2	1232,6	1510,7	1404,2	1319,9	1872,4
Бардыгы	1626,2	1863,6	2161,2	2100,7	1885,3	2 624,8
Экспорт						
Армения	0,10	0,14	0,13	0,24	0,52	0,17

Беларус	3,22	7,08	12,0	13,13	10,7	15,40
Казакстан	265,4	268,5	270,2	347,0	285,9	374,7
Орусия	178,4	265,6	358,1	281,2	257,3	412,9
Бардыгы	447,1	541,5	640,6	641,6	554,50	803,2
Жалпы жүгүртүү	2073,3	2405,1	2801,9	2742,4	2439,8	3428,0

Булак: КР УСК маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн жана эсептелген [Электрондук ресурс]. – КР айыл чарбасы. - Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>.- Баш. экрандан.

2.6 - таблицадагы маалыматтардан ачык көрүнүп тургандай, көрсөтүлгөн мезгил ичинде Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен тышкы соода жүгүртүүсү 2073,7 млн.АКШ долларынан 3428,0 млн АКШ долларына же 1,65 эсеге өскөн. Мындан тышкары, бул мезгилде Кыргызстандын экспорту 447,1ден 803,2 млн АКШ долларына же 2,2 эсеге, ал эми импорт тиешелүүлүгүнө жараша 1626,2ден 2624,8 млн АКШ долларына же 1,6 эсеге өскөн. Кыргызстандын продукциясынын экспортунун импортко караганда тезирээк өсүшү өлкөнүн ЕАЭБ өлкөлөрү менен тышкы соода балансына оң таасирин тийгизди. Алсак, тышкы соода балансында экспорттун үлүшү 21,5 пайыздан 23,4 пайызга чейин өскөн, ал эми импорт 78,5 пайыздан 76,6 пайызга кыскарган. Евразиялык интеграция Кыргызстандын тышкы соодасын өнүктүрүүгө жана анын олуттуу терс сальдосунан акырындап чыгуусуна өтө оң таасирин тийгизүүдө.

Бир караганда, Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен толук соода интеграциясы, бардык күтүүлөргө каршы, али боло элек деп айтууга болот жана бул факт процедураларды жана техникалык регламенттерди шайкеш келтирүү процессинин узакка созулган процессинен, дүйнөлүк саясий туруксуздук, ошондой эле COVID-19 пандемиясынын таасиринен улам орун алган деп айтууга болот. ЕАЭБдин маалыматы боюнча, Кыргызстан интеграциялык бирикменин алкагында соода жүгүртүүнүн өсүшүнүн кескин секириктерин байкабаса да, товарлардын экспортунун түзүмү сапаттык жактан өзгөрдү, б.а. кошумча наркы жогору болгон экспорттук продукциянын ассортименти бир кыйла көбөйдү. Бул Кыргызстанда ЕАЭБ алкагында интеграциянын таасири астында экономиканын кайра иштетүү жана өнөр жай тармактары өнүгө баштаганын көрсөтүп турат, алар жүгүртүү каражаттарынын чектелүү болгондугунан, ошондой эле карыздык жана насыялык каражаттарды тартпай туруп, андан ары өнүгө албайт.

Насыялык ресурстардын жетишсиздиги жүгүртүү каражаттарынын шайкештигине терс таасирин тийгизет. Өлкөдө бир кыйла көп сандагы айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн жүгүртүү капиталынын деңгээли муктаждык деңгээлинен төмөн болуп эсептелет.

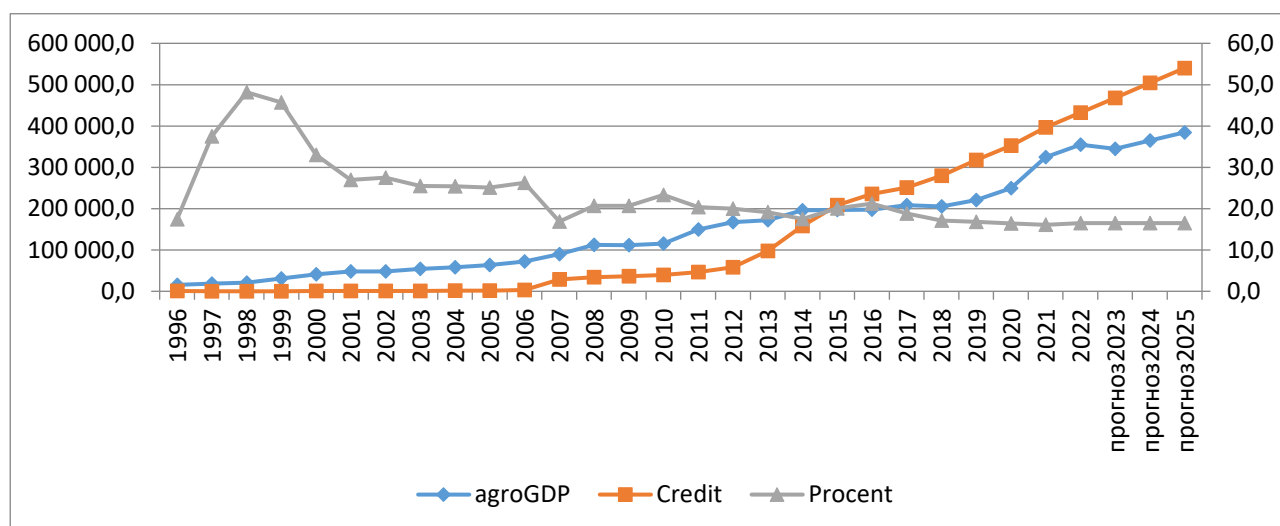
“Агрардык секторду насыялоону өркүндөтүү” деп аталган үчүнчү главада айыл чарба тармагында насыялык саясатты ишке ашыруунун деңгээлин жана анын инвестициялык ресурстарга, ошондой эле финансылык жана кредиттик инвестицияларга муктаждыгын аныктоо үчүн экономикалык-математикалык методдорду колдонуу менен айыл чарбасын өнүктүрүүгө насыялардын таасиринин болжолу эсептелди жана сунушталды; насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизм өркүндөтүү жана оптималдаштыруу

боюнча практикалык сунуштар ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен камсыз кылуу жана агрардык сектордун экспорттук потенциалын жогорулатуу максатында *Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун иштелип чыккан модели* түрүндө негизделген жана сунушталган.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын ички дүң продукциясына насыялоонун таасирин корреляциялык жана регрессиялык талдоонун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

- насыялардын суммасынын 1 миллион сомго көбөйүшү айыл чарба ИДПсынын 550 миң сомго өсүшүнө алып келет;
- насыялар боюнча пайыздардын 1%га жогорулашы айыл чарба ИДПсынын 2295,68 млн сомго азайышына алып келет.

Буга байланыштуу бул тармакты насыялоо айыл чарбасынын өнүгүшүнө оң да, терс да чоң таасирин тийгизет деп айтууга болот. Бул пайыздык чендердин деңгээлине жана айыл чарба субъектилеринин карыздык жүктөө деңгээлине байланыштуу болот.

3.1 - сүрөт. Ата мекендик айыл чарба азыктарын насыялоо деңгээлинен болжолдоо

Эконометрикалык функциянын натыйжалары боюнча насыялоо көлөмүнүн жана пайыздык чендердин таасири астында айыл чарба ишинин болжолдуу жыйынтыктарын чагылдырган жакынкы келечекке болжолду түзүүгө болот. Талдоонун жыйынтыгынан көрүнүп тургандай, айыл чарбасында өндүрүштүн өнүгүү темпи айыл чарбасын насыялоонун өсүү темпинен артта калууда. Бул жагдай дагы бир жолу Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы карыздын жогорку жана өсүп жаткан деңгээлин тастыктайт (3.1-сүрөт).

Айыл чарба кластерлерин түзүүнүн негизги максаты – ички рынокту ата мекендик товарлар менен толук жана тең салмактуу камсыздоо жана экспортту олуттуу көбөйтүү болуп саналат.

Айыл чарбасында кластерлерди түзүү менен биринчиден, өндүрүлгөн продукциянын сапаты жакшырып, жаңы жумуш орундары пайда болот; экинчиден, Кыргыз Республикасы ДСУга, ЕАЭБге жана КМШга мүчө болуу аркылуу бул бирикмелерге катышкан өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө белгилүү артыкчылыктарга ээ. Кыргыз Республикасынын тышкы рыноктогу үлүшүнүн өсүшү кайра иштетилген продукциянын экспортунун көбөйүшүнүн, ошондой эле продукцияга жана аларды кайра иштетүүгө жаңы техникалык регламенттерди киргизүүнүн эсебинен болушу мүмкүн.

3.1-таблица. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасында кластерлерди түзүүнүн потенциалдуу багыттары

Ишмердүүлүк чөйрөсү	Республика үчүн мааниси	Өнүгүү тенденциясы	Экспорттук активдүүлүк	Кызмат көрсөтүүчү кошумча тармактардын өнүгүү деңгээли
Сүт	Тармактын негизги адистиги	Динамикалык өнүгүү, кайра иштетүү көлөмү көбөйдү	Орточо	Жогорку (комплекттүү иштетүү)
Эт	Тармактын маанилүү адистиги	Өндүрүш көбөйдү, кайра иштетүүнүн көлөмү кыскарды	Орточо	Төмөн
Жүгөрү	Маанилүү адистик тармагы	Дүң жыйымдар кыскарды	Төмөн	Жогорку
Жашылчалар	Маанилүү адистик тармагы	Өндүрүштүн көлөмү кыскарды	Орточо	Орто (ишенимдүү сактоо системасы жок, жоготуулардын үлүшү жогору)
Тамеки	Адистиктин кошумча тармагы	Кыскартылган дүң кирешелер	Төмөн	Орточо
Кант өндүрүү	Адистиктин кошумча тармагы	Өндүрүш жана кайра иштетүү кыскарды	Төмөн	Кыска

Булак: изилденген тармактардын маалыматтарын талдоонун жыйынтыгы боюнча автор тарабынан түзүлгөн

3.1 - таблицадан көрүнүп тургандай, жогоруда аталган кластерлерди түзүү республиканын экономикасын кыйла өнүктүрүү үчүн айыл чарба өндүрүшүн артыкчылыктуу өнүктүрүүгө багытталышы керек.

Айыл чарбасынын жогорку натыйжалуулугун камсыз кылууда бул процессти ишке ашыруунун принциптерин жана факторлорун ишке ашыруучу айыл чарба кластерин түзүү маанилүү роль ойнойт.

Диссертацияда коммерциялык банктар тарабынан айыл чарбасына, даярдоого жана кайра иштетүүгө берилген насыялоо модели иштелип чыккан, экономикалык жана математикалык ыкмаларды колдонуу менен узак мөөнөттүү болжолдоо түзүлгөн.

Божомолдор боюнча 2025-жылга карата коммерциялык банктар тарабынан айыл чарбасына, даярдоого жана кайра иштетүүгө берилген насыялардын көлөмү 73346,6 млн сомду түзүп, 2018-жылга салыштырмалуу 207,3%га же 37979,1 млн сомго көбөйөт.

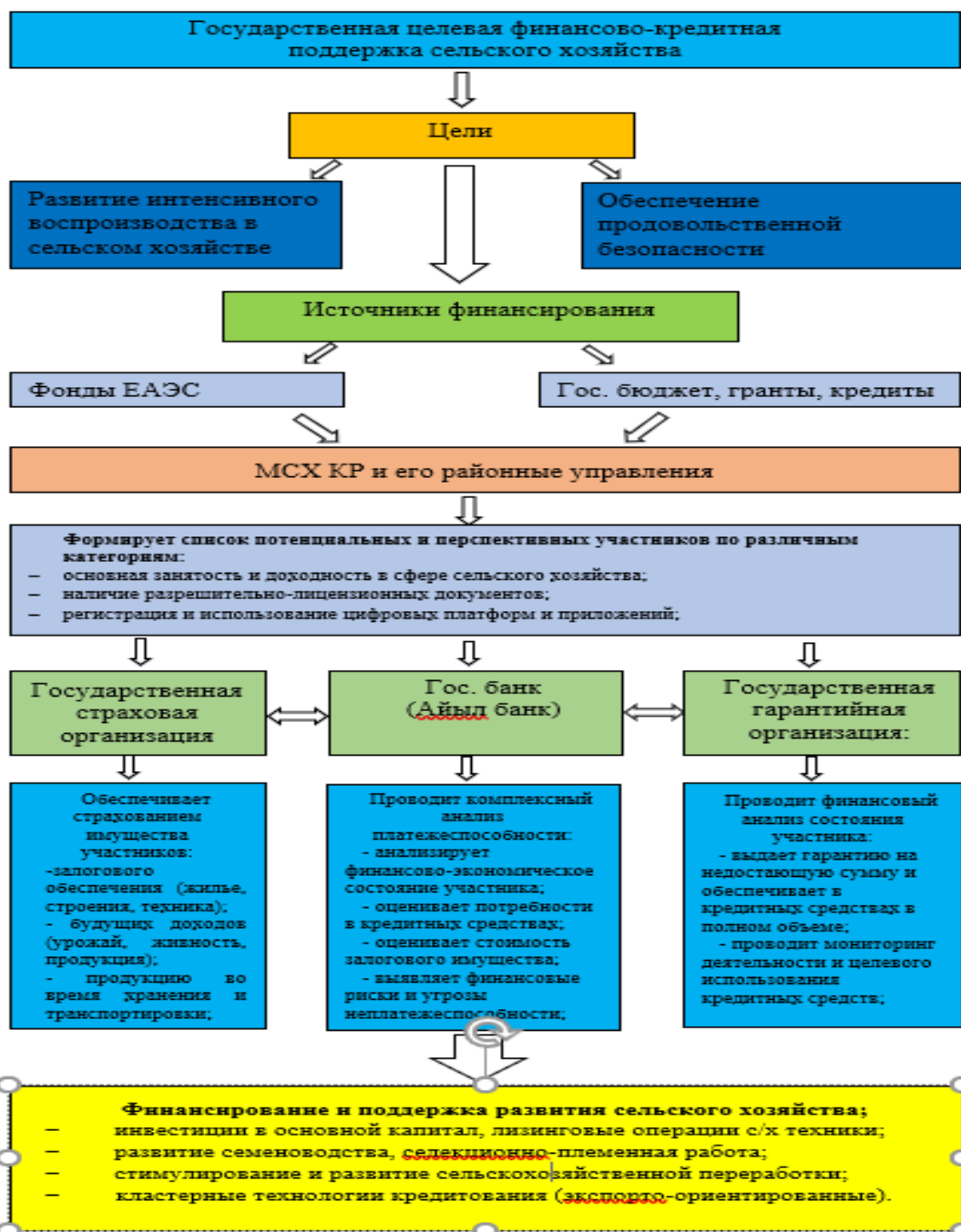
Агроөнөр жай комплексинде насыялоо системасын жөнгө салуунун инструменттерин тандоо бул чөйрөдө мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү түзүү боюнча чараларды иштеп чыгуу, ошондой эле так ченемдик документтин алкагында институционалдык факторлорду жана бюджеттик каржылоону өркүндөтүү аркылуу ишке ашырылууга тийиш.

Ошентип, банк системасын активдештирүү айыл чарба тармагында чечилип жаткан милдеттердин маанисин жана артыкчылыктуулугун эске алуу менен ишке ашырылышы зарыл. Мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү багыты жеке чарбаларды, фермерлерди, айылдык ишкерлерди колдоо фонду аркылуу насыялоо инструменттерин өркүндөтүү, кооперативдик, жер (ипотекалык) банктарды түзүү, товардык насыяларды берүү, лизингдик операциялар ж.б. болуп саналат.

Изилдөөлөрдүн негизинде биз Кыргыз Республикасында айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун моделин иштеп чыктык (3.2-сүрөт). Айыл чарбасын мамлекеттик колдоо субъектилердин ортосундагы шарттардын бара-бара теңделишине алып келет. Бул маселелерди чечүү үчүн ЕАЭБ алкагында мамлекеттер аралык фонд түзүү каралууда, андан айыл чарба тармагын колдоо жана өнүктүрүү үчүн максаттуу каражаттар каралышы керек. Кыргыз Республикасына бул каражаттардын бөлүнүшү өлкөнүн агрардык сектору олуттуу көйгөйлөргө дуушар болгон багыттарды өнүктүрүү; тармактын инновациялык жана техникалык жактан жабдуу деңгээлинен артта калуусун жоюу, үрөнчүлүктү өнүктүрүү жана селекциялык-асыл тукум иштерин уюштуруу, масштабдуу атаандаштыкка жөндөмдүү бизнес түзүмдөрдү уюштуруу, кадрларды даярдоо ж.б. үчүн маанилүү болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын агрардык секторун ЕАЭБ булактарынан мамлекеттик колдоону уюштуруу менен бул ыкманы ишке ашыруу тармактын кеңейтилген кайра өндүрүүнүн интенсивдүү базасына өтүүсүн тездетүүгө жардам берет жана айыл чарба өндүрүшүн интенсификациялоого, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатууга, малдын продуктуулугун жогорулатууга, айыл чарба өндүрүшүн модернизациялоого, аны евразиялык стандарттарга жакындатууга, айыл чарба эмгегинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга жана Евразиянын агрозык-түлүк рыногун азык-түлүк – эт, жашылча-жемиш, жүзүм, сүт азыктары менен камсыздоодо өлкөнүн салымын жогорулатууга алып келет.

Анткени, республиканы 2040-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясы азыркы этапта айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүгө жана узак мөөнөттүү келечекте агроөнөр жай тармагында кайра иштетүү өндүрүшүн потенциалдуу өнүктүрүү деңгээлине багытталган.

3.2 - сүрөт. Кыргыз Республикасында айыл чарбасын жөнгө салууну мамлекеттик колдоонун модели

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

КОРУТУНДУ

Изилдөөлөрдүн жана алынган илимий натыйжалардын негизинде төмөнкүдөй корутундулар түзүлдү :

1. Айыл чарба секторун насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизми өлкөнүн экономикасынын агрардык секторун ийгиликтүү өнүктүрүүгө багытталган уюштуруучулук, экономикалык жана финансылык

рычагдардын, каражаттардын жана таасир этүүнүн ыкмаларынын заманбап комплекси болуп саналат. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоонун уюштуруучулук, экономикалык жана финансылык механизмдери системалуу түрдө бири-биринен көз каранды жана бири-бири менен тыгыз байланышта. Агрардык сектордун субъектилеринин финансылык кызмат көрсөтүүлөргө, баарынан мурда кредиттерге туруктуу жетүүсүн камсыз кылуу максатына жетүү үчүн алардын конкреттүү таасир этүүчү рычагдары, ыкмалары, каражаттары, стимулдары мүмкүн болушунча бардык деңгээлдерде (мамлекеттик жана аймактык) колдонулушу керек.

Ошентип, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн финансылык ресурстарынын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу үчүн бул жагынан эң өнүккөн өлкөлөргө насыя берүүнүн дүйнөлүк практикасын, заманбап технологияларды жана ишенимдүү кепилдик системаларын колдонуу зарыл деген жыйынтык чыгат.

2. Банк системасын активдештирүү айыл чарба тармагында чечилип жаткан милдеттердин маанисин жана артыкчылыктуулугун эске алуу менен ишке ашырылууга тийиш. Мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү багыты айыл жериндеги жеке чарбаларды, фермерлерди жана ишкерлерди колдоо фонду аркылуу насыялоо инструменттерин өркүндөтүү, кооперативдик, жер (ипотекалык) банктарды түзүү, товардык насыяларды берүү, лизингден боюнча операцияларды ишке ашыруу болуп саналат.

Айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн ишмердүүлүгүн колдоо жана агрардык секторго жеңилдетилген насыялоону берүүнү андан ары өнүктүрүү максатында Айыл чарбасын колдоо фонду сыяктуу мамлекеттик деңгээлде жаңы финансылык-насыялык мекемелерди түзүү зарыл. Жер реформасын ишке ашыруу үчүн банк механизмдин колдонуу жана мамлекеттин катышуусу менен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жер банкын түзүү зарыл, ал эффективдүү башкаруу менен бул маселеде социалдык адилеттүүлүктү сактоого кепилдик берет.

3. Жакынкы келечекте ЕАЭБ интеграциялык бирикмесине кирген өлкөлөрдүн тамак-аш азыктары (анын ичинде ичимдиктер), тамеки жана аны алмаштыруучу товарлар рыногунда экспорттук позицияларыбызды бекемдөө, насыялык ресурстарды пайдалануунун негизги багыттарын аныктоо зарыл. Кыргыз Республикасынын ЕАЭБге киришинин эсебинен айыл чарба секторун өнүктүрүү бул тармакты узак мөөнөттүү өнүктүрүүнүн артыкчылыктары менен макроэкономикалык саясаттын ырааттуулугун болжолдойт.

Айыл чарба кооперациясын динамикалуу өнүктүрүү үчүн мамлекеттик колдоо жана жөнгө салуу зарыл. Айыл чарба кооперациясынын системасы стимулдаштыруучу импульс алып, эмгек, материалдык жана финансы ресурстарын көбүрөөк тартуу менен өз алдынча өнүгүүсү үчүн мамлекет шарттарды түзүүгө тийиш.

4. Рыноктук шарттарда пландаштыруу жана башкаруу тармагында негиздемелерди алуу үчүн экономикалык жана математикалык изилдөө методдору зарыл курал болуп калат. Экономикалык кубулуштардын ортосундагы объективдүү көз карандылык жана мамилелер көбүнчө вербалдык түрдө гана сүрөттөлөт. Себеп-натыйжа байланыштарынын жакындыгын сандык

жактан өлчөө жана таасирлердин формасын аныктоо алда канча маанилүү. Себептик таасирлердин интенсивдүүлүгүн, түрүн жана формасын изилдөө үчүн эконометрикалык талдоо кеңири колдонулат. Социалдык-экономикалык процесстерге колдонууда алар себептердин жана натыйжалардын татаал комплекстерин ачып бере турган курал болуп калышы мүмкүн.

Насыялоонун айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмүнө тийгизген таасирине корреляциялык жана регрессиялык талдоо жүргүзүлүп, айыл чарбасынын дүң продукциясы насыялоонун көлөмүнө кыйла тыгыз байланыштуу жана корреляция күтүлгөндөй эле оң деген тыянак чыгарылды.

5. Айыл чарбасынын жогорку натыйжалуулугун камсыз кылууда бул процесстин принциптерин жана факторлорун аткара турган айыл чарба кластерин түзүү маанилүү роль ойнойт.

Айыл чарба кластерлерин түзүүнүн негизги максаты - ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен толук жана тең салмактуу камсыздоо жана экспорттук продукцияны олуттуу көбөйтүү болуп саналат.

Айыл чарбасында кластерлерди түзүү, биринчиден, өндүрүлгөн продукциянын сапатын жогорулатат, жаңы жумуш орундары пайда болот; экинчиден, Кыргыз Республикасы ДСУга, ЕАЭБге жана КМШга мүчө болуу аркылуу бул бирикмелерге катышкан өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө белгилүү артыкчылыктарга ээ. Кыргыз Республикасынын тышкы рыноктогу үлүшүнүн өсүшү кайра иштетилген продукциянын экспортунун көбөйүшүнүн, ошондой эле продукцияга жана аларды кайра иштетүүгө жаңы техникалык регламенттерди киргизүүнүн эсебинен болушу мүмкүн.

Айыл чарбасын санариптештирүү ыңгайлаштырылган башкаруу менен бирдиктүү процесске чекене соода түйүндөрүн, дүң соода компанияларын, логистиканы, айыл чарба өндүрүүчүлөрүн жана алардын жеткирүүчүлөрүн камтыган комплекстүү автоматташтырылган өндүрүштүк жана логистикалык чынжырларды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

6. Кыргыз Республикасында айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун иштелип чыккан модели субъектилердин шарттарын акырындык менен теңдештирүүгө алып келет. Бул маселелерди чечүү үчүн ЕАЭБ алкагында мамлекеттер аралык фонд түзүү каралууда, андан айыл чарба тармагын колдоо жана өнүктүрүү үчүн максаттуу каражаттар каралышы керек. Кыргыз Республикасы үчүн бул каражаттардын бөлүнүшү өлкөнүн агрардык сектору олуттуу көйгөйлөргө дуушар болгон аймактарды өнүктүрүү; тармактын инновациялык жана техникалык жактан жабдуу деңгээлинен артта калуусун жоюу, үрөнчүлүктү өнүктүрүү жана селекциялык-асыл тукум иштерин уюштуруу, атаандаштыкка жөндөмдүү ири ири чарба жүргүзүү түзүмдөрүн уюштуруу, кадрларды даярдоо ж.б. үчүн маанилүү болуп саналат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Экономиканын агрардык секторун насыялоодо мамлекеттик саясатты ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн төмөнкү иштерди аткаруу талап кылынат:

1. Керектүү мыйзам актыларын кабыл алуу, ошондой эле мамлекет тарабынан юридикалык жана консультациялык жардам көрсөтүү зарыл. Насыялык саясаттын инструменттеринин жардамы менен Улуттук банк өлкөнүн улуттук коопсуздугун чыңдоо позициясынан стратегиялык мааниге ээ болгон экономикалык иштин чөйрөлөрүндөгү насыяларга суроо-талапка жана сунушка жигердүү таасир эте алат, айрым бир учурларда тиешелүү банк түзүмдөрүндө жана насыялык мекемелерде үлүштүк катышуу менен насыялоо процессин уюштуруунун оптималдуу формаларын өнүктүрүүгө дем бере алат.

2. Кыргыз Республикасында айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун иштелип чыккан модели түрүндөгү мамлекеттик колдоо субъектилердин шарттарын акырындык менен теңдештирүүгө алып келет. Бул маселелерди чечүү үчүн ЕАЭБ алкагында мамлекеттер аралык фонд түзүү каралууда, андан айыл чарба тармагын колдоо жана өнүктүрүү үчүн максаттуу каражаттар каралышы керек. Кыргыз Республикасы үчүн бул каражаттардын бөлүнүшү өлкөнүн агрардык сектору олуттуу көйгөйлөргө дуушар болгон аймактарды өнүктүрүү; тармактын инновациялык жана техникалык жактан жабдуу деңгээлинен артта калуусун жоюу, үрөнчүлүктү өнүктүрүү жана селекциялык-асыл тукум иштерин уюштуруу, атаандаштыкка жөндөмдүү ири чарба жүргүзүү түзүмдөрүн уюштуруу, кадрларды даярдоо ж.б. үчүн маанилүү болуп саналат.

3. Айыл чарбасынын жогорку натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн бул процесстин принциптерин жана факторлорун ишке ашыруучу айыл чарба кластерин түзүү жана ички рынокту ата мекендик айыл чарба продукциялары менен толук тең салмактуу камсыздоо жана экспортту олуттуу көбөйтүү зарыл. Биринчиден, өндүрүлгөн продукциянын сапаты жакшырат, жаңы жумуш орундары пайда болот; экинчиден, Кыргыз Республикасы ДСУга, ЕАЭБге жана КМШга мүчө болуу аркылуу бул бирикмелерге катышкан өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө белгилүү артыкчылыктарга ээ. Кыргыз Республикасынын тышкы рыноктогу үлүшүнүн өсүшү кайра иштетилген продукциянын экспортунун көбөйүшүнүн, ошондой эле продукцияга жана аларды кайра иштетүүгө жаңы техникалык регламенттерди киргизүүнүн эсебинен болушу мүмкүн.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Келдибеков, Т. К.** Совершенствование условий кредитования сельского хозяйства Кыргызской Республики [Текст]/ Т. К. Келдибеков // Развитие современного общества: вызовы и возможности – Москва, 2018. - №6. - С. 90-100. elibrary.ru/item.asp?id=345638824

2. **Келдибеков, Т. К.** Регулирование организационно-экономического механизма кредитования аграрного сектора Кыргызской Республики [Текст]/ Т. К. Келдибеков // Наука, Новые Технологии и Инновации Кыргызстана. – 2021. - №1(47). - С. 75-82. elibrary.ru/item.asp?id=45672114

3. **Келдибеков, Т. К.** Сельское хозяйство приоритетный сектор экономики Кыргызской Республики [Текст]/ Т. К. Келдибеков // Известия Исык-

Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии – 2020. - №4(31). - С. 37-47. elibrary.ru/item.asp?id=46162580

4. **Келдибеков, Т. К.** Влияние денежных переводов на макроэкономические показатели Кыргызской Республики [Текст]/ Т. К. Келдибеков // Евразийское Научное Объединение . – Москва, 2020. - №9(79). - С. 63-69. elibrary.ru/item.asp?id=47102930

5. **Келдибеков, Т. К.** Экономические последствия вызванные covid-19 [Текст]/ Т. К. Келдибеков // Евразийское Научное Объединение – Москва, 2021. - №9-1. С. 69-74. elibrary.ru/item.asp?id=47102931

6. **Келдибеков, Т. К.** Pest-анализ аграрного сектора экономики Кыргызской Республики [Текст]/ Т. К. Келдибеков, А. Ч. Мансурова, Б. К. Сыдыков // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2022. - №10- С. 190-201. elibrary.ru/item.asp?id=49970660

7. **Келдибеков, Т. К.** Современные тенденции развития торговли агропрмышленной продукцией Кыргызской Республики со странами ЕАЭС и вне ЕАЭС [Текст]/ Т. К. Келдибеков, А. Ч. Мансурова, А. Э. Калмамбетова // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2022. - №10- С. 716-726. elibrary.ru/item.asp?id=47330256

8. **Келдибеков, Т. К.** Мировой опыт организации кредитования аграрного сектора[Текст]/ К. Атышов, Т. К. Келдибеков // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2022. - №2(55). - С. 19-22. elibrary.ru/item.asp?id=50136484

Келдибеков Талант Кочконбековичтин 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин жөнгө салуу” темасындагы диссертациянын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: агрардык сектор; жөнгө салуу; насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизми; улуттук азык-түлүк системасын өнүктүрүү жана натыйжалуу иштеши; азык-түлүк менен камсыз кылуу процесстерин башкаруу жана жөнгө салуу; мамлекеттин, насыялык уюмдардын жана экономиканын айыл чарба субъектилеринин катышуусу; агросектордун максаттары; Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу шарттарын аткаруу.

Изилдөө объектиси - Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда чарба жүргүзүүнүн экономикалык механизми болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети – Айыл чарбаны насыялоо системасынын уюштуруучулук-экономикалык механизми жана анын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн комплекстүү мамилени жүзөгө ашыруу болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоонун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүгө багытталган

теориялык-методикалык базаны жана практикалык материалдарды системалуу изилдөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары - жалпы илимий методдор: байкоо, системалоо жана салыштыруу, логикалык индукция жана дедукция ыкмалары, байланыштарды билүү, талдоо, синтез, моделдөө, илимий так методдор: эконометрикалык, фактордук, болжолдоо, экономикалык статистика.

Изилдөөнүн жаңылыгы. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизм өркүндөтүү маселелери боюнча теориялык жоболорду, методикалык жана практикалык сунуштамаларды даярдоодо турат.

Алынган жыйынтыктар: насыялоонун уюштуруучулук-экономикалык механизм өркүндөтүү боюнча теориялык жоболор жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторун андан ары реформалоону камсыз кылууга, анын экономикалык, социалдык жана экологиялык аспектилерин камтууга, ошондой эле туруктуу өнүгүүдө сектордук башкарууну ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Колдонуу даражасы. Изилдөөнүн натыйжалары "Айыл Банк" ААКтын келечектеги (2025 – жылга) маркетингдик иш-чараларын калыптандырууда, ошондой эле мамлекеттик органдар тарабынан агрардык секторду насыялоо стратегияларын жана программаларын иштеп чыгууда жана жүзөгө ашырууда колдонулду.

Колдонуу чөйрөсү: алынган илимий натыйжалар жана иштелип чыккан практикалык сунуштар республиканын тышкы экономикалык байланыштарынын стратегиялык багыттарын аныктоодо агрардык сектордун насыялык саясатын жүргүзүүчү мамлекеттик органдар тарабынан колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Келдибекова Таланта Кочконбековича
на тему «Регулирование организационно-экономических механизмов в
кредитовании аграрного сектора Кыргызской Республики»
представленной на соискание ученой степени кандидата экономических
наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика**

Ключевые слова: аграрный сектор; регулирование; организационно-экономический механизм кредитования; развитие и эффективное функционирование национальной продовольственной системы; управление и регулирование процессов продовольственного обеспечения; участие государства, кредитных организаций и сельскохозяйственных субъектов экономики; цели агросектора; выполнение условий обеспечения продовольственной безопасности Кыргызской Республики.

Объектом исследования является экономический механизм хозяйствования в аграрном секторе Кыргызской Республики

Предмет исследования – является организационно-экономический механизм системы сельскохозяйственного кредита и осуществления комплексного подхода к обеспечению ее устойчивости.

Целью диссертационной работы – является системное исследование теоретико-методического и практического анализа теоретико-методической базы и практических материалов выработать предложения и практические рекомендации, направленные на совершенствование организационно-экономического механизма кредитования аграрного сектора Кыргызской Республики.

Методы исследования. общенаучные методы: наблюдение, систематизация и сравнение, обобщение, приемы логической индукции и дедукции, познания связей, анализ, синтез, моделирование, конкретно-научные методы: эконометрические, факторный, прогнозирования, экономической статистики.

Научная новизна: В подготовке рекомендаций теоретических положений, методических и практических рекомендаций по вопросам совершенствования организационно-экономического механизма кредитования аграрного сектора Кыргызской Республики.

Полученные результаты: теоретические положения и практические рекомендации по совершенствованию организационно-экономического механизма кредитования, позволят обеспечить дальнейшее реформирование аграрного сектора экономики КР с охватом его и экономических, и социальных и экологических аспектов, а также осуществлять секторальное управление устойчивым развитием.

Степень использования. Результаты исследования были использованы при формировании маркетинговых мероприятий ОАО «Айыл Банк» на перспективу (2025 года), а также государственными органами – при разработке и реализации стратегий и программ кредитования аграрного сектора.

Область применения: полученные научные результаты и выработанные практические рекомендации могут быть использованы государственными органами, проводящие кредитную политику аграрного сектора при определении стратегических направлений внешнеэкономических связей республики.

SUMMARY

dissertation of Keldibekov Talant Kochkonbekovich Sagynbekova on the topic "Regulation of organizational and economic mechanisms in lending to the agricultural sector of the Kyrgyz Republic " for the degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.05 - sectoral economics

Keywords: agricultural sector; regulation; organizational and economic mechanism of crediting; development and effective functioning of the national food system; management and regulation of food supply processes; participation of the state,

credit organizations and agricultural economic entities; objectives of the agricultural sector; fulfillment of conditions for ensuring food security of the Kyrgyz Republic.

The object of the study is the economic mechanism of management in the agricultural sector of the Kyrgyz Republic

The subject of the study is the organizational and economic mechanism of the agricultural credit system and the implementation of an integrated approach to ensuring its sustainability.

The purpose of the dissertation is a systematic study of the theoretical, methodological and practical analysis of the theoretical and methodological base and practical materials to develop proposals and practical recommendations aimed at improving the organizational and economic mechanism of lending to the agricultural sector of the Kyrgyz Republic.

Research methods: general scientific methods: observation, systematization and comparison, generalization, methods of logical induction and deduction, cognition of connections, analysis, synthesis, modeling, specific scientific methods: econometric, factorial, forecasting, economic statistics.

Scientific novelty: In the preparation of recommendations of theoretical provisions, methodological and practical recommendations on improving the organizational and economic mechanism of lending to the agricultural sector of the Kyrgyz Republic.

The obtained Results: theoretical provisions and practical recommendations for improving the organizational and economic mechanism of lending will ensure further reform of the agricultural sector of the Kyrgyz economy, covering its economic, social and environmental aspects, as well as sectoral management of sustainable development.

Degree of use: The results of the study were used in the formation of marketing activities of JSC "Aiyl Bank" for the future (2025), as well as by government agencies in the development and implementation of strategies and programs for lending to the agricultural sector.

Applications: the obtained scientific results and developed practical recommendations can be used by government agencies conducting credit policy of the agricultural sector in determining the strategic directions of foreign economic relations of the republic.